

ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 340.15 (37) (043)

Ю. А. Задорожний, аспірант

РОЛЬ РИМСЬКОГО ПРАВА У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Інститут повітряного і космічного права НАУ, E-mail: justitia@nau.edu.ua

У даній статті досліджується проблема впливу римського права на процес становлення та формування юридичної освіти в країнах Західної Європи. Автор аналізує роль і значення Середньовічних університетів у цьому процесі, зокрема значна увага приділяється Болонському університету, який практично став центром зародження юридичної освіти в континентальній Європі.

Вивчення римського приватного права має багату традицію. Значний інтерес до права Риму сьогодні спостерігається не лише в країнах романо-германської правової сім'ї, але й у тих країнах, які не зазнали рецепції римського права, як-от: Африка, Південна Азія, Китай, Британія, Північна Америка тощо.

Мета та завдання статті.

З огляду на це, автор статті ставить за мету дослідити наступне коло проблем: чим викликаний непересічний інтерес юристів світу до римського права? Чи є римське право сьогодні тим раціональним зерном, яке, потрапивши на правовий простір тих чи інших держав, може дати позитивний імпульс практичного, теоретичного чи іншого розвитку та удосконаленню відповідної системи права, юридичної науки, формуванню правової свідомості тощо.

Значення римського приватного права на сучасному етапі розвитку юриспруденції є багатограним, оскільки має різне теоретично-практичне спрямування. Майбутні юристи опановують римське право в університетських аудиторіях із різною метою, серед яких пріоритетною є пізнавальна, тобто освітня. Засвоєння студентами понятійно-категоріального апарату, виробленого античними знавцями права, допомагає першим краще засвоїти теорію права, цивільне право. Разом з тим вивчення римського права опосередковує необхідність ознайомлення з працями видатних філософів та правників античного світу, що дозволяє якісніше засвоїти історію політичних і правових учень.

Глибоке вивчення юристом свого національного права неможливе поза межами здійснення порівняльного аналізу систем права інших держав. На переконання видатного романіста В.М.Хвостова: "... сравнение дает повод ставить вопросы о характере замеченных различий и их причинах и в связи с этим заставляет глубже вникать в изучаемый материал" [1, с.11]. Сучасна цивілістична наука бере свій початок з кла-

сичного римського права, тому останнє є тим універсальним правовим простором, у межах якого формується правове мислення майбутнього юриста.

Поступова активізація євроінтеграційних процесів зумовлює практичне спрямування вивчення римського приватного права, яке може слугувати нормативним підґрунтям міжнародного співробітництва в сфері торгово-економічних, науково-технічних та інших відносин. Створення такого наддержавного утворення як Рада Європи, безперечно, вимагає уніфікації національних законодавств, яку доцільно здійснювати на основі римського права, яке заклало основи формування романо-германської правової сім'ї, а, отже, є прийнятним та зрозумілим в усіх країнах континентальної Європи.

Вивчення римського приватного права, беззаперечно, має важливе методологічне значення. Право Римської імперії насичене класичними зразками юридичного вирішення найрізноманітніших життєвих ситуацій. Звернення до них сприяє розвитку у майбутнього юриста навичок не лише юридичного аналізу та мислення, але й практичного відбору та застосування необхідного нормативного матеріалу з метою адекватного вирішення правових проблем.

Разом з тим, римське приватне право є важливим історичним явищем, яке здійснило великий вплив на розвиток законодавства і правових учень в інших державах постримського періоду. Висококваліфікований юристом можна бути за умови досконалого володіння не лише теоретично-нормативно-практичним матеріалом сьогодення, але й ґрунтового знання римського приватного права, яке лежить в основі цивільного права держав континентальної Європи.

Болонський університет.

Незаперечну роль у відродженні, вивченні та популяризації римського права відіграв Болонський університет, який був заснований у кінці XI ст.

На думку О.А.Підпригори, виникає він не на голому місці, бо задовго до цього з'являються школи римського права [2,с.22]. Через відсутність достатньої кількості першоджерел важко дослідити характерні особливості навчального процесу у цих школах. Залишається відкритим питання щодо джерел римського права, тобто на основі яких першоджерел базувалось вивчення права римлян у зазначених вище школах.

Відомо, що вивчення римського права у Болонському університеті здійснювалось на основі Кодексу Юстиніана. Першоджерело було знайдено у вигляді рукописів у італійському місті Піза близько 1080 р. Ця подія в силу різних причин мала непересічне значення. Так, згодом значна частина норм римського права лягла в основу європейських кодифікацій, право римлян використовувалось як діюче і в тих державах, які не мали правового механізму вирішення спірних питань, особливо в міждержавних відносинах і т.д. Водночас, широке використання римського права в середньовічній Європі немислиме поза тією роллю, яку відіграв Болонський університет у вивченні, тлумаченні та популяризації норм римського права у тогочасному суспільстві.

Болонський університет став центром розвитку юридичної науки у Середньовічній Європі в кінці XI ст. та продовжував зберігати ці позиції впродовж XII-XIII стст. Історичне значення функціонування та діяльності даного науково-освітнього закладу доволі багатогранне.

По-перше, норми римського права для юристів італійських шкіл з вивчення права, що існували в період до Болонського університету, не були обов'язковими, тобто дозволялось вільне їх трактування правниками, що нанівець зводило первинне значення норми закону. Професори Болонського навчального закладу, на відміну від юристів інших шкіл права, не допускали вільного трактування норм римського права. Більше того, дотримання римської правової норми визнавалось ними беззаперечною вимогою не лише в навчальному процесі, але й у практичній діяльності. Ця позиція була настільки сильною, що в результаті виявлення протиріччя між нормами права (*jus*) та розумінням справедливості (*aequitas*) пріоритетність визнавалась за першою. Отже, закладений професорами Болонського університету принцип суворого дотримання норми права сприяв не лише відродженню істинного римського права, але й формуванню правової культури та високої юридичної техніки майбутніх юристів.

По-друге, рецепція римського права тісно пов'язана з активною діяльністю середньовічних університетів, за допомогою яких право римлян поширилось практично по всій Західній Європі. Болонський університет, який було засновано в кінці XI ст., став першим центром ґрунтовного вивчення римського права та поширення його ідей у середньовічній Європі, тому витoki рецепції римського права беруть свій початок у стінах цього освітньо-навчального закладу.

По-третє, Болонський університет блискуче виконав завдання, яке стояло перед ним як перед навчальним закладом – донести римське право до численної когорти студентів, які стікалися сюди тисячами із різних куточків середньовічної Європи. Випускники університету мали ґрунтовні знання з римського права, володіли технікою юридичного мислення та аналізу, що робило їх неперевершеними тогочасними знавцями права Римської імперії. Отже, історична заслуга університету м. Болоньї полягає не лише у відродженні істинного римського права, але й у його активній популяризації через своїх випускників у ряді європейських держав.

По-четверте, просвітницька діяльність Болонського університету позитивно вплинула на формування правової свідомості тогочасного соціуму у різних країнах Європи. Зачасти навіть правителі середньовічних держав у XII – XIII стст. за допомогою своїх юристів-консультантів, які були, як правило, випускниками Болонського університету, намагались обґрунтувати свою необмежену владу через норми римського права. Відтак, простежується їх намагання чинити дії в правових рамках, що, безперечно, додавало ваги закону серед різних верств населення у підвладних їм державах.

По-п'яте, Болонський університет став відомим центром розвитку юридичної науки. Тут активно велись наукові дискусії та викристалізовувались теоретичні правові положення, теорії, доктрини, трактувались та пояснювались норми римського права, обґрунтовувались ідеї необхідності сприйняття права як важливого інструмента забезпечення порядку та справедливості у суспільстві.

Непересічною заслугою університету м. Болоньї є відповідна систематизація норм римського права засобом виокремлення та розв'язання нормативних колізій, до того ж прийняття правових рішень здійснювалось у тісному зв'язку з нормами моралі. Професори університету у своїх наукових працях не лише пояснювали та трактували ті чи інші положення та норми римського права, але й на основі їх зіставлення та порівняння розробля-

ли нові постулати та вчення, що створювало новий імпульс розвитку юридичної науки. Важливо, що схоластична університетська юстиція засновувалась на понятті права як “взірцевого права”, тобто такого яким воно має бути, а не таким як воно є. Саме “взірцеве право” у стінах університету сприймається як своєрідна наука для суддів в їх професійній та суспільній діяльності [3. с.77], що опосередковувало практичне застосування досягнень юридичної науки.

Підсумовуючи, зазначимо, що Болонський університет за період свого існування став визнаним центром розвитку юридичної науки, що зумовило створення об'єктивних умов її подальшого розвитку в середньовічних університетах Франції, Німеччини та інших держав.

По-шосте, беззаперечним досягненням Болонського університету була, розроблена його професорсько-викладацьким складом, методика викладання навчального матеріалу. Основним змістом навчальної програми університету було безпосереднє вивчення правових актів Римської держави. Основною формою навчання була “лекція”, що означало “читання”, яке здійснювалось шляхом колективного читання тексту першоджерел професором та студентами.

По-сьоме, Болонський університет був першим вищим навчальним закладом у Європі, який мав світське спрямування, тобто не знаходився під прямою юрисдикцією папської влади. Це був прорив у розвитку вищої освіти, оскільки до XI ст. формальну освіту в європейських державах можна було здобути майже виключно у монастирях. Світське спрямування вищої освіти дозволило професорам та студентам вузу бути відносно вільними у своїй професійній діяльності від впливу католицької церкви, особливо у XII ст.

Отже, римське приватне право, завдяки організації та діяльності Болонського університету, стало провідною навчальною дисципліною в системі юридичної освіти країн романогерманської правової сім'ї, формування якої безпосередньо пов'язане з відродженням римського права в стінах університету.

Болонську систему юридичної освіти та методику викладання римського права - базової навчальної дисципліни було запозичено університетами інших європейських міст такими як Піза, Саламанка, Падуя, Монпельє, Орлеан, Тулуза, Париж та іншими. Необхідною умовою вступу до будь-якого середньовічного університету була наявність гуманітарної освіти у майбутнього студента, яку він, зазвичай, отримував у кафедральних чи монастирських школах.

Зауважимо, що навчальними програмами таких шкіл не передбачалось викладання римського права. І це цілком закономірно, так як вивчення Кодексу Юстиніана було прерогативою вищої освіти. Разом з тим, засвоєння у таких школах майбутньою університетською молоддю семи “вільних мистецтв” таких як діалектика (логіка), риторика, граматики, геометрія, арифметика, музика та астрономія, створювало невід'ємну частину системного здобуття відповідних знань.

З позицій вивчення римського права такі школи мали велике значення. Незважаючи на те, що право Римської імперії не входило до програмного навчального курсу, проте вивчення так званого тривіуму (риторика, логіка, граматики) базувалось не лише на основі засвоєння богословських книжок, наприклад, Біблії, трактатів отців церкви, але й шляхом ґрунтовного вивчення творів видатних грецьких та римських філософів таких як Аристотель, Платон, Цицерон та інших. Попередньою умовою вивчення права в університеті, починаючи з XII ст., було засвоєння вільних мистецтв. Така вимога існувала і в стінах Болонського університету до тих, хто мав намір здобувати там вищу юридичну освіту, оскільки початково функціонував лише один юридичний факультет. Згодом було створено і інші факультети (богословський, медичний), проте в університеті м. Болоньї вони були організаційно відокремленими один від одного і мали різне управління.

Розвиток науки та освіти у XII ст. набирає нових обертів у країнах Європи. Значною подією в освітній сфері було відкриття в 1150 р. Паризького та в 1253 р. Сорбонського університетів [4, с.19], створення та функціонування яких привнесло в організацію університетської освіти якісно нові елементи.

Студенти здобували вищу освіту на богословському, юридичному, медичному факультетах, а також на факультеті вільних мистецтв. Поділ на факультети здійснювався на основі спеціалізації, тобто поділу науки, яка викладалась в університеті. Спеціалізація (має латинське коріння – *species* – вид, різновидність) “приобретение знаний в какой-либо ограниченной области” [5, с.541]. На основі спеціалізації науки в університетах здійснювався поділ на факультети. Відомий знавець університетської освіти в Європі М.Суворов писав: “Надобно заметить, что слово “*facultas*”, само по себе означает способность, в применении к научной цели – способность преподавать эту отрасль... В последнем смысле, тоест в смысле обособленной области знания или научной отрасли, в первый раз слово

“*facultas*” было употреблено папой Гонорием III в 1219 г. в его послании к парижскому университету” [6, с.34].

На відміну від Болонського в Паризькому університеті всі факультети створювали єдину організаційну структуру, підпорядковану одному управлінню, що значно спрощувало керівництво навчальним закладом. Саме така структурна організація освітньо-навчального закладу поширилась і в інших середньовічних університетах, при одночасному збереженні змістовної частини болонської навчальної програми, за якою римське право було пріоритетною університетською дисципліною на юридичному факультеті.

Затребування вивчення римського права в університетах середньовічної Європи було опосередковано об'єктивними чинниками. Останні могли мати дещо інший характер в тій чи іншій європейській державі, проте чи не найважливішою причиною із них була економічна. Здається, що саме соціально-економічні умови стимулювали жвавий інтерес до вивчення і поширення римського приватного права. Такий процес почався у XII ст. і фактично продовжується дотепер.

На думку О.А.Підпригори, як тільки промисловість і торгівля, спочатку в Італії, а пізніше і в інших країнах, розвинули приватну власність, одразу ж було відроджено і знову дістало силу авторитету ретельно розроблене римське приватне право [2,с.23.]. Ми вважаємо цю думку цілком слушною та обґрунтованою. Однак економічний фактор був не єдиним.

Початок Середньовіччя ознаменувався феодальною роздробленістю багатьох європейських держав, що призвело до розділу правової системи в цілому на окремі правові частини, в межах яких діяли локальні правові норми. Відсутність загальних норм права ускладнювало процес утвердження та зміцнення імператорської влади, особливо в Німеччині та Північній Італії.

Існуючий стан справ опосередковував декілька шляхів вирішення даної проблеми. Одним із них було формування власної системи загальних правових норм, а інший - використання норм римського права як доповнення до місцевого звичаєвого права. Разом з тим, практичне вирішення даної проблеми в обох випадках потребувало звернення до римського права.

Універсальність класичного римського приватного права давала широкі можливості знаходження відповідних способів регулювання тих чи інших складних проблем правового характеру, що значно полегшувало здійснення законодавчого процесу в окремо взятій державі.

Амбіційні претензії монархів на необмежену владу в державі, посилення економічно-соціального розвитку середньовічних європейських держав та поживлення зовнішніх торгівельних відносин вимагали прийняття досконалої законодавчої бази. Водночас наявність останньої, беззаперечно, позитивно вплинула б на внутрішню консолідацію та розвиток цих держав.

Створення законодавчої бази такого зразка неможливе поза використанням набутого століттями практичного досвіду, незважаючи на джерело його походження – власне чи запозичене. Разом з тим, вміле використання такого досвіду було під силу лише висококваліфікованим юристам, які досконало знали б римське право. Юридичні знання такого ґатунку можна було отримати, ставши студентом юридичного факультету одного із середньовічних університетів. Юридична освіта у зазначених вище науково-освітніх закладах базувалась на досконалому вивченні не лише першоджерел римського права, але й шляхом опрацювання та засвоєння наукових трактатів відомих філософів, теоретиків права, професорів римського права тощо.

Починаючи з XVI ст. Франція стає визнаним центром вивчення римського приватного права. Поширенню права Римської імперії у Франції сприяли юридичні школи Орлеану, Тулузи, Монпельє та інших міст, які успішно функціонували за активної їх підтримки королівською владою.

Про глибину вивчення римського права у цій державі в епоху Відродження свідчить виникнення нової французької історичної школи. Вона викликала переворот в науці римського права, оскільки знову повернулася до вивчення його першоджерел, завдяки чому відбулось переосмислення ролі і значення права Римської імперії в епоху Середньовіччя. Разом з тим, представниками даної школи було сформовано цілий ряд наукових положень, які і донині мають непересічне значення.

Діяльність французької історичної школи римського права тісно пов'язана з ім'ям видатного теоретика, мислителя, вченого Якова Куяція (1522 – 1590 рр.). Подібно глосаторам він вивчав та аналізував римське право на основі першоджерел, що дало змогу отримати вагомні результати. Вчений розглядав римське право у тісному взаємозв'язку як із культурою Стародавнього Риму, так і тим суспільним середовищем, в якому воно сформувалось. Він прийшов до висновку про неможливість досконалого вивчення та ро-

зуміння римського права без врахування тих умов, в яких воно виникло і розвивалось.

Блискуча лекторська майстерність та глибоке знання змісту навчальної дисципліни, привнесена новизна у процес вивчення римського права та відмінне володіння методикою викладацької діяльності, дозволило йому не лише зажити світової слави знавця римського права, але й сформувати власну правову школу. Результатом його наукової діяльності є низка монографічних робіт, які з великим успіхом користуються як серед тогочасних практикуючих юристів, так і значної частини вчених-теоретиків, в тому числі і студентської молоді.

Він є одним із найактивніших популяризаторів римського права у середньовічній Європі. Завдяки його активній діяльності створюються та успішно функціонують кафедри римського права на юридичних факультетах в університетах міст Парижа, Туріна, Бурже, Гренобля, Валенси та інших.

Сутнісна важливість даного аспекту полягає в тому, що римське приватне право, яке викладалося у всіх без винятку середньовічних університетах, складало концентруючу вісь навколо якої формувалась вся система вищої юридичної освіти в Європі.

Необхідність регулювання складних суспільно-економічних та виробничих відносин в середньовічній Європі викликало до життя римське приватне право. Зазначене вище опосередковувало реальну необхідність розвитку університетської освіти в Європі з метою підготовки професійних юристів-знавців римського права.

Справжній законодавець (юрист), зазначав у своїй праці "Три трактати про ораторське мистецтво" відомий римський правознавець Цицерон, це той, хто дотримується законів, вміє давати поради, вести справи і охороняти інтереси клієнта. З огляду на такі вимоги, професорсько-викладацький склад університетів повинен докласти чималих зусиль з метою підготовки фахівців такого зразка.

На думку вітчизняних вчених, виключна важливість університетів полягає ще й в тому, що вони допомогли установити транснаціональний характер правознавства на Заході, так як протягом трьохсот років, з 1050 по 1350 рік, уся Європа становила єдиний культурний організм [7, с.66]. З іншого боку, роль дієвого механізму згуртування передових представників держав континентальної Європи у згаданий культурний центр відіграло римське право, університетське викладання якого здійснювалось мовою, зро-

зумілою для вихідців з будь-якої європейської країни, тобто латиною.

Римське право доволі швидко завойовувало студентські аудиторії різних держав Європи і не лише континентальної її частини. Так, відомо, що один ломбард Вакарій відправився в Англію біля 1149 року і читав в Оксворді лекції з римського права [8, с.35]. У період Середньовіччя римське право, окрім Франції та Англії, викладається ще й в інших державах, наприклад, Іспанії, Нідерландах, Росії, Німеччині тощо.

Активний розвиток університетської освіти здійснювався на теренах Німеччини, яка була проголошена в 962 році правонаступницею Стародавнього Риму і називалась "Священною Римською імперією германської нації". Німецькі монархи, вважаючи себе наступниками римських "августійших імператорів", активно сприяли відродженню римського права, з допомогою якого намагались утвердити в державі абсолютну владу монарха.

Вже за часів Болонської школи германці сприяли вивченню римського права в університетах. Випускники юридичного факультету університету м. Болоньї запрошувались до Німеччини, де займали не лише важливі державні посади при імператорському дворі, але й були великими подвижниками римського права в університетах, активне заснування яких припадає на XIV ст.

Основною причиною виникнення вищих шкіл був соціально-економічний і політичний розвиток німецьких земель. Разом з тим, кількість перших університетів у Німеччині була незначною, через фактичну відсутність у них вихідців з інших держав. В інших європейських державах університетів було значно більше. Так, до середини XIV ст. в "Італії" існувало 15 університетів, во Франції - 8, в Іспанії - 6" [9, с.34]. Одним із провідних факультетів у німецьких університетах був юридичний. Найперший німецький юрфак засновано у Гайдельберзі 1385 р. [10, с.140], на якому римське право вважалось провідною навчальною дисципліною. За таких умов авторитет професорів римського права був беззаперечним. Водночас діяльність останніх в університетських стінах має двояке спрямування: науково-викладацьке та практичне.

Окрім ведення аудиторних занять у студентської молоді та здійснення наукових досліджень, результатом яких було написання монографій, підручників та інших праць, професори римського права активно займалися практичною діяльністю. Зауважимо, що підготовка юристів у Німеччині традиційно здійснювалась за моделлю фаху судді.

За участю професорів при університетах створювались спеціальні комісії не лише з метою надання практичних рекомендацій місцевим суддям щодо застосування норм римського права при прийнятті ними юридичного рішення, але й для підготовки конкретного висновку у тій чи іншій життєвій справі. Зростанню ролі римського права сприяє створення в 1495 році Загальноімперського суду Німеччини - Reichskammergericht, членами якого призначалися особи, які добре знали право Римської імперії. Більше того, в процесі практичної діяльності загальнодержавного судового органу перевага надавалась нормам римського, а не німецького звичаєвого права.

Згодом із консультативних, тобто дорадчих органів такі університетські комісії поступово перетворюються у судові колегії. Бездоганні знання з основ римського права, особливо в часи пізнього Середньовіччя, в Німецькій імперії зачасти були перепусткою до зайняття високих державних та суддівських посад. Безперечно, такий стан справ опосередковував невідомість зацікавленість німецької молодді до вивчення римського права в стінах університетів.

Висновки.

Підсумовуючи, зазначимо:

- у процесі становлення та розвитку вищої юридичної освіти в країнах середньовічної Західної Європи визначальна роль належить римському праву, яке стало ключовою основою розвитку науково-освітньої та практичної юриспруденції;
- римське приватне право складало концентруючу вісь навколо якої формувалась вся система вищої юридичної освіти в Європі;
- Болонський університет був першим вищим навчальним закладом у Європі, який мав світське спрямування, тобто не знаходився під прямою

Ю.А. Задорожний

Значение римского права в процессе становления и формирования юридического образования в странах Западной Европы.

В статье исследуется проблема влияния римского права на процесс становления и развития юридического образования в странах Западной Европы. Автор анализирует роль и значение средневековых университетов в этом процессе, в частности значительное внимание уделяется Болонскому университету, который практически стал центром зарождения юридического образования в континентальной Европе.

юрисдикцією папської влади. Світське спрямування вищої освіти дозволило професорам та студентам вузу бути відносно вільними у своїй професійній діяльності від впливу католицької церкви, особливо у XII ст.

Література

1. *Хвостов В.М.* Система римского права: Учебник. – М.: Изд-во “Спарк”, 1996. – 522с.
2. *Підпригора О.А.* Римське приватне право: Підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. Закладів – вид. 3-тє, перероб. та доп. – К.: Видавничий дім “Ін Юре”, 2001. - 440с.
3. *Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В.С.Журавський, О.В.Зайчук, О.Л.Копиленко, Н.М.Онiщенко; За заг. ред. В.С.Журавського.* –К.: Юрінком Інтер, 2003. – 296с.
4. *Елманова В.К.* Высшее образование за рубежом (США, Великобритания, Франция, ФРГ, Япония, КНР): Учебное пособие. – Л.: Ленингр. ун-т, 1989. – 50с.
5. *Краткий политический словарь./ В.П. Абаренков, Т.Е. Абова, А.Г. Аверкин и др.; Сост. и общ. ред. Л.А. О니кова, Н.В. Шишлина*– 6-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – 623с.
6. *Суворов Н.* Средневековые университеты. – М.: Типогр. Товарищества И.Н.Кушнерев, 1898. – 245с.
7. *Порівняльне правознавство: Підр. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів / В.Д. Ткаченко, С.П.Погребняк, Д.В. Лук'янов; За ред. В.Д. Ткаченка*– Х.: Право, 2003. – 274с.
8. *Маккензи.* Римское право сравнительно с законами Франции, Англии и Шотландии. Пер. с англ. – М.: Типография Л.И.Степановой, 1864. – 422с.
9. *Из истории университетов Европы XIII – XV веков: Межвузовский сборник научных трудов.* – Воронеж: ВГПИ, 1984. – 96с.
10. *Мінченко О.* Юридична професія у Німеччині: аналіз окремих питань // *Право України.* – 2006. - №1. – С. 140 – 142.